

ZUH DEODÁTH

AZ ÉSZLELT TÉR A TÁRSADALOM TERE

Bleyer György pályaképe és építészetelmélete

Temesvár várostörténetének megértésében nagy segítségünkre vannak a modernista építész, Bleyer György munkái. Az 1930-as évek elejétől-közepétől publikált írások haszna nem annyira az adatok sokaságában, hanem a bennük foglalt gondolatokban és bizonyos elméleti-módszertani megközelítések érvényesítésében rejlik. Bleyer gyakorlati munkái és művészeti érzékenysége mellett mégis elsősorban elméleti szakember volt és maradt. Több hasonló iskolázottságú kortársához hasonlóan folyamatosan beszélt arról, amit egy építésznek tennie kell ahhoz, hogy az általa létrehozott termékek a primer funkciókon túl valami mást is teljesítsenek.

Bleyerről mindeddig nem jelent meg monografikus igényű munka. Pályájáról sem kaptunk még teljes képet.¹ Ez a tanulmány sem erre vállalkozik, hanem – részben – az eddigi ismert források rövid összefoglalására. Ezen túl azonban elsődleges céloom az, hogy rekonstruáljam egy kevés figyelemben részesülő építészetelméleti szerző gondolatvilágának sarkalatos pontjait. Tévedés ne essék, az urbanisztika autochton története jegyzi Bleyer nevét. De jelentősége jóval túlmutat egy helyi színes egyéniségén. Ő is

A tanulmány megírásának legfontosabb ösztönzője a BME Középületvezetési Tanszékének 2024-es temesvári tanulmányi kirándulása volt. Itt egy várostörténeti előadás keretében először beszéltem Bleyer építészetelméletéről. Köszönet Lázár Csabának, Szabó Leventének és Zombor Gábornak a folyamatos ösztönzésért.

...nagyon tanulságos az, ahogyan részt vett abban a kortünetnek is beillő diskurzusban, amely a modern építészet és a társadalom változásainak összefüggéseit és ezek gyakorlati megvalósíthatóságát vizsgálta.

része azon író építészek sorának, akik publicisztikákban és néhány jelentősebb tanulmányban hangsúlyozták építészet és társadalom összefüggéseit. Bleyer lényegi gondolata, hasonlóan több kortársáéhoz az, hogy az építészet – funkcionális és szimbolikus – társadalmi igényekre reagál, ezekre ad műtárgyakban megfogalmazott választ. Mindezeken túl az építészetnek van egy hasonlóan lényeges vonása. Mégpedig az, hogy elsősorban nem díszítményeket, illetve nem csupán jelentésekben bővelkedő homlokzatokat és tetszetős tömegeket hoz létre, hanem használatra és időtöltésre tervez *tereket*, amelyeket ráadásul annak használói és lakói nap mint nap észlelni fognak. A társadalom szereplői folyamatos észlelési viszonyra lépnek az építészek és mérnökök által kiképzett terekkel. Nem nagyon van más választásuk, mert az épületeket használniuk kell, és a megépült objektumokat – már csak méretük és előállításuk költségei nyomán – sem cserélhetik le tetszés szerint másokra. Ennek köszönhetően az építészet azokat a viszonyokat tükrözi, hogy egy adott társadalmi közeg szereplői miként érezhetik és érzik is magukat az építészek-tervezők által kialakított térben.

Pályakép

■ Bleyer György 1907. január 21-én született Temesváron. Egyetemista koráig szülővárosában élt, itt is járt iskolába. Nem első generációs értelmiségi volt, és nem is volt vádolható a család által is szorgalmazott, elvetemült, megélhetési célú műszaki beállítottsággal. Édesapja, dr. Bleyer Izsó (Izidor) ügyvédi kamarai tagsága és jogi praxisa mellett hobbirégész és numizmatikus volt. Ráadásul hétvégi kutatásainak és mentőakcióinak eredményeit rendszerint a kor szaklapjaiban le is közölte.² Ezt a családi örökséget György fia később saját működésébe is beépítette. Gyulafehérváron például két olyan saját leletet említ, egy faragott-hornyolt, feltételezése szerint dák kori gyámkövet és egy fogadalmi oltár darabjait, amelyet a város ókori története szempontjából fontosnak tartott, és amelynek további vizsgálatát elő szeretne volna irányozni.³ Ez a kései, Gyulafehérvárról szóló írás más tekintetben is árulkodó, Bleyer elméleti affinitásait is jól mutatja. Az Egyesülés Terméről (korábban: az egykori Közös Hadsereg tiszti kaszinójáról) szóló leírása annak feltűnően objektív szemlélete mellett azt is megjegyzi, hogy bizonyos épített terek képesek lehetnek arra, hogy minimális átalakítással teljesen új funkcionális és reprezentációs igényeket szolgáljanak ki. Miközben annak kerete egy a tervezésből fakadó adaptív monumentalizmus, az épület alkalmas lehet az újrahasznosításra. Ennek záloga azonban a többféle funkcióhoz illeszthető térstruktúra. Bleyer gondolata nem elhanyagolható, és ma is aktuális: egy jól tervezett épületnek nemcsak azért van esélye a megmaradásra, mert esztétikailag értékelhető, vagy mert többek által értékesnek tartott dekoratív elemeket mutat fel, hanem mert az általa felkínált tér többféleképpen is kihasználható. Ha arra gondolunk, hogy egy szecessziós ornamensekkel tarkított századfordulós épület átalakítása a román nemzeti romantika ízlésének jegyében teljesen megváltoztatja annak dekoratív hangsúlyait, felvetődik a kérdés, hogy mi indokolja az épület megmaradását. Elsősorban annak az alapvető térvizonyok kialakítására képesítő szerkezeti sajátosságai. Ezek olyan modern építészetelméleti gondolatok, amelyeket Bleyer ott is alkalmaz, ahol főleg a családi neveltetésből is magával hozott történeti érdeklődésnek hódolt. Bleyer élénk történeti érdeklődése később több városmonográfia alapvonalainak felvázolásában⁴ vagy Temesvár esetében annak megírásában is megmutatkozott.

1930-ban kezdte külföldi kiképzését építészként. Először Stuttgartban, a Műszaki Főiskolán, ahol az építész Paul Fichtner órái nyomán kezdett el építészettörténeti szakproblémák iránt érdeklődni. A nemzetiszocialisták hatalomátvétele után, 1933-ban az ETH-ra (Eidgenössische Technische Hochschule = „Esküszövetségi” [vagyis: Svájci Szövetségi] Műszaki Főiskola) iratkozott be Zürichben. Itt is szerzett építész-mérnöki diplomát 1935-ben. Mestere az az Otto Rudolf Salvisberg volt, aki Karl Mosert katedráját vette át az ETH-n, és így Gottfried Semperig tudta visszavezetni építész-tanári pedigréjét. Salvisberg ugyanúgy a délnémet–svájci nemzeti romantika klasszicizáló elemeinek modern felhasználását kereste, mint Moser, ellenben ő már a svájci *Heimatstil* formanyelvének a modernizmusban való feloldásában találta meg saját építészeti nyelvét.⁵ Salvisberg ekkor, a harmincas évek derekán már túl volt pályafutásának hosszú berlini szakaszán, ahol többek között az első berlini látszóbeton épületet, a kései funkionalista, de még nemzeti romantikus áruházat (Geschäftshaus Lindenhaus, 1912/13) és több meghatározó villát tervezett. Ezek között igen fontos szerepet játszottak azok a lokális-regionalista hatásokat tükröző munkák (Flechtheim-ház, 1929), amelyek szellemisége később többek között Bleyer megvalósult modernista temesvári épületeiben is visszaköszönt. Salvisberg tervezői portfólióját vizsgálva ki lehet mondani, hogy az biztos fogódzókat kínál Bleyer stílári és formai elkötelezettségeinek megértéséhez. A Winkler-ház (1911, Berlin) porosz nemzeti romantikus formanyelve és funkcionális alaprajza valamint a Matthäus-Gemeindehaus (Berlin, 1928–30) regionalista motívumokkal tarkított új tárgyiassága közötti fejlődés nagyon jó párhuzama annak a szakmai pályafutásnak, amelyet Bleyer egyik első, megvalósult munkája, Méliusz József erdélyi romantikus (látszó gerendavázás-székelykapus) temesvári családi háza (1936–37)⁶ és a Schön-villa (a „Három lányos” ház, 1946–47) között vázolhatunk fel. A modernizmus regionális és nemzetközi formanyelveinek keveredése, illetve alapvetően funkcionális hangoltsága egyszerre érhető tetten bennük. Ez a ketősség pedig valami olyasmi, amit a századforduló után kibontakozó svájci iskolában igen jól meg lehetett tanulni.

Németországban, majd Svájcban is vállaltan kereste a kapcsolatot a szociáldemokrata és a szocialista körökkel. A baloldali eszmék iránti vonzalmát a társadalomreformeri gondolat és annak vizuális eszközökkel való lefordíthatósága is erősítette.

Bleyer a levéltári adatok szerint 1935 nyarán tett sikeres záróvizsgát Zürichben.⁷ Erről⁸ szülővárosának sajtója is beszámolt. Ez nemcsak a Bleyer-család köztudott írástudó hírnevének és helyi beágyazottságának volt köszönhető, hanem a *Temesvári Hírlap* fogékonyságának arra, hogy figyelemmel kísérje a helybéli modern peregrinusok pályafutását.⁹ Hazatérése után először sajátos taktikával nosztifikáltatta a svájci oklevelét,¹⁰ illetve első körben Bukarestben,¹¹ majd végül Temesvárott¹² is bejegyeztette tervezőirodáját. 1936-tól a második világháború végéig és I. Mihály király lemondásáig Bleyer Temesváron élte át a történelem viszontagságait. Ekkor született az a kevés, de jelentős ház, amely máig öregbíti hírnevét. 1950-től ismét Bukarestbe költözött, ahol állami tervezővállalatokban dolgozott 1969-ig. Ekkor az NSZK-ba emigrált a nem sokkal azelőtt kezdődő, államilag serkentett emigrációs hullám részeként.

Legismertebb és legösszetettebb cikkei csak a hatvanas évek végén jelentek meg. Nemcsak a Bauhaus örökségét áttekintő esszéje, hanem egy korábbi korszakból hozott és részben éppen a *Korunkban* közölt¹³ írásának teljes és gazdag

saját illusztrációs anyaggal bővített változata is ekkor látott napvilágot. Éppen ez, az építészeti tér forgalmáról szóló írás¹⁴ nyújtja elméletközpontú építészetszemléletének szintézisét. Frankfurti letelepedése után nem sokkal, 1970. augusztus 18-án hunyt el.

A Schön-villa (1936-37) Temesváron a C. D. Loga és a Michelangelo utcák találkozásában 2024-ben. Fotó: Zuh Deodáth

Elmélet

■ Bleyer társadalmias szemléletű építészettelmélete nem volt újdonság. Viszont nagyon tanulságos az, ahogyan részt vett abban a kortünetnek is beillő diskurzusban, amely a modern építészet és a társadalom változásainak összefüggéseit és ezek gyakorlati megvalósíthatóságát vizsgálta.

Írásai nem csak építészetiiek. Publicisztikáiban¹⁵ már németországi építészhallhatóként tudósított mindarról, ami a korabeli élet kellékeként a figyelmét felkeltette. Illetve megmutatta, hogy fogékony az iróniára és az absztrakcióra, amely ugyanúgy része volt a korabeli közösségi háttérű viselkedésről és termékekről (a kultúráról) való számadásnak, mint az, ahogyan a térvizonyokat jól vagy rosszul, de mindenképpen *valahogyan* kezelték. Közvetített például a müncheni utcán elhangzó beszélgetésekről, amelyekhez egyetemistaként hozzáfért.¹⁶ Itt mondta el, hogy Németországban csak tisztaságot, rendet, Mercedes-Benzeket lát, de tudja, hogy a németes szigor mögött nem mindig látható munkanélküliség és a társadalmi feszültségek valami olyasmit robbanthatnak ki, amire nem vagyunk felkészülve. Ennek oka – egy korabeli viccet idézve – az, hogy míg a legnagyobb német dóm Kölnben, a piramisok Egyiptomban vannak, de „das Kapitol [ist] in der Schweiz”.¹⁷

Az egyik fontos téma, amelyet Bleyer többször is érintett, a műemléki környezet és a modernizálódó élet viszonya volt. Temesvár újjó építészeti törekvé-

sei már történeti perspektívában is többször konfliktusba kerültek egymással. Miközben a középkori városkép áldozatul esett az ostromoknak és az újjáépítési láznak, „a barok [sic!] Timișoarát nem a háború pusztítja el”.¹⁸ Az igazi veszélyforrás a fals történelemképpel rendelkező kapitalista ingatlanspekuláció. Ennek még a modernisták, többet között a komoly nemzetközi renomével rendelkező urbanista, Déznai Viktor vagy a kor alkotó építészei sem szabhatnak gátat. Az urbanista-elmélész és a temesvári modern tervező, Krausz Albert sem beszél az emlékezet jelentőségéről. Ezért megnyilvánulásaik, „okoskodásaik” megmaradnak „pusztába kiáltott szónak”.¹⁹ Bleyer érvei világosan következnek térsúlypontú építészetelméletéből. Ahogyan a modern villa és középület a modern ember lakhatásának és munkavégzésének emlékműve, a középkori szűk utca, a szabálytalan tér vagy a négyzethálós, párszintes barokk mezőváros is egy életforma dokumentuma. Ennek percepciójából kiindulva jobb esélyeink vannak az új típusú lakhatási és középület-használati viszonyok megértésére. Az itt vázolt modernista műemlékvédelmi koncepciónak mégis az az érdekessége, hogy hasonló eredményekre jut, mint a megőrzés legkonzervatívabb politikája.

Ez a cikk mintegy megelőlegezte azt a háború utáni műemlékvédelmi kiáltványt,²⁰ amelyben Bleyer szokatlanul progresszív módon, ráadásul egy nagyon váratlan időpontban emlékezeti-reflexiós és nem nemzeti-emlékezeti érvekkel állt elő. Célja az volt, hogy felhívja a figyelmet: egy-egy régebbi korszak ideológiailag problémás, de művészetiileg jellegzetes termékeit is meg kell őrizni. Különös súllyal eshetnek itt latba régi rendszerek sarkalatos történeti eseményeinek emlékezetéhez kapcsolódó műtárgyak. Ilyen az egykor a temesvári Jenő (a mai Szabadság) téren álló neogótikus obliszk,²¹ amely az 1849-es várostrom császári védőinek és Georg Rukawinának állított emléket (a budai várbeli Hentzi-emlékműhöz hasonlóan). Tehát annak üzenete kétségtelenül problémás mind magyar, mind utódállami szemszögből, ráadásul nem szolgálta az épülő szocializmus ügyét sem. Ennek ellenére – véli Bleyer – olyan városképi jelentőségre tett szert, hogy eltüntetése éppen a város történetének komplexitását másítja meg. Bleyer párhuzama annál is szokatlanabb: „Hasonló cézzal emelt számtalan emlékmű áll még ma is a Szovjetunióban, így többek között Odesszában a Puskin üldözött Voroncov herceg szobra is. De a szovjet emberek nem pusztították el a szobrot, hanem Puskin epés epigrammájával látták el. Így kelene ezzel az emlékművel is eljárni, és mindjárt az 1848-as eszmék mai megvalósulásainak jelképe lenne.”²² Vagyis valami azzal képes szolgálni a mai társadalom ügyét, hogy egy ezzel ellentétes, meghaladott társadalmi berendezkedés időszakára reflektál egy akkor emelt köztéri műtárgy megőrzése és megfelelő kortárs magyarázata által. Ami Bleyer érvelésében a legérdekesebb, hogy nem csupán az készlet minket gondolkodásra, amit konkrét módon olvasunk, hanem az, ami esztétikailag, percepciók képességeink révén be tudunk fogadni ezekből a műtárgyakból. A szobor/emlékmű művészeti kvalitásai és üzenete ellentétesek egymással. De pontosan ez az, ami képessé teszi arra, hogy a befogadó közönség gondolkodásmódját és reflexiós készségeit fejlessze.

Bleyer már egyetemista korában írt cikkeiben is kifejezte, hogy a modernizmus nem formaorientált alkotásmód. Par excellence modernista formák nincsenek. Az épületek funkciókat szolgálnak ki. Ezekhez a funkciókhoz társulhatnak különböző épülettömegek, de akár ornamente is, amennyiben a funkció diktálta forma és a kifejezni kívánt jelentés ezt megengedi. 1934. május közepén egy tervezési és kivitelezési hiba miatt beomlott Temesváron az 1930 decemberében

átadott Capitol mozi nagytermének függesztett rabitzboltozata, és magával rántotta a fedélszék majdnem teljes szakaszát. Bleyer hozzászólása egy fiatal ember meglehetősen bátor gesztusa volt. Elmondta, hogy az épület alapkonceptiója, amelyet a megrendelő (Temesvár városa) és a tervező építész (Duiliu Marcu) közösen alakítottak ki, eleve elhibázott volt. A cseppet sem világos tervezői-szimbolikus programhoz és az ezzel járó formai megoldásokhoz igazították a funkciót, és nem fordítva. „A Capitol mozi építésze a formalisták táborához tartozik.”²³ Emiatt az épület Napkirály korabeli, ünnepélyes jellege fontosabb szempont volt annál, mint hogy kiszolgáljon egy ízig-vérig huszadik századi, a mozgógépes vetítésekre támasztott igényt. „Így született meg a Capitol mozi, a barok [sic!] kastély képeire teremtve, kissé hollandiai klinkerhomlokzattal, egy kis »modernizmussal«. Elkorcsosult parádés udvarán nem délceg testőrök állnak sorfalat az aranyozott hintókból kiszálló Pompadourok és márkik előtt, hanem gépkocsik parkolnak, és a közönség, békés polgáremberek, nem kihallgatásra sietnek a napkirályhoz [sic!], hanem Greta Garbóhoz megváltani a jegyet.”²⁴

A Capitol mozi tehát egy cour d'honneur-ös francia kastélyt utánoz, amely néhol – és kissé erőltetetten, a helyi hagyományoktól eltávolodva – az Amszterdami Iskola formai jegyeit használta. Ellenben mozinak szinte teljes mértékben alkalmatlan, hiszen a filmszínház minden ünnepélyessége ellenére mégiscsak egy színpadtechnikai súlypontú építmény. A Capitol esetében, mint mondja, a tervezési program világos volt: az épületkomplexumnak téli és nyári moziként is működnie kellene, azonban, és ez lényeges, télen és nyáron egyszerre nincs előadás. Vagyis ugyanaz a mozigépesztet ki tudta volna szolgálni mindkét évad közönségét, ha a vetítoszoba a két vászon számára közös lett volna, és ott a vetítőapparátus egy kis méretű forgószínpad révén folyamatosan helyet tudott volna változtatni. Csakhogy, mivel a főbejáratnak a reprezentációs igények szerint a franciaudvar közepére kellett kerülnie, és annak tengelyéből kellett nyílnia a nézőtérnek, a vetítoszobák egymástól távol, a homlokzatra, illetve a színháztermi vetítívászon mögé tudtak kerülni. Ezért a kétszer két vetítógép megduplázta az egyébként sem elhanyagolható technikai költségeket. Ezek után a fölöslegesen pénzt emésztő történések után Bleyer sejtetni engedi, hogy nem volt abban semmi meglepő, hogy a megvalósításkor már nem figyeltek oda bizonyos statikai problémákra. Hiszen a figyelem nagy részét az észszerűtlenül magas felszerelési költségek előteremtése és az igényes gépészettel való reprezentáció („a legszebb, legfelszereltebb mozi”) igénye kötötte le. Ezzel pedig az építetők és építők dacoltak az építészet elsődleges szerepkörének, vagyis az észszerű térformálásnak az irányelvével. Végül egy részben francia barokkos, részben hollandusan modern, vagyis *eklektikus* öltözéket adtak az alapvetően modern társadalmi igényeket teljesítő épületnek. Ráadásul mindezt a modernizmus első igazi évtizedének végén.

A modern építészet térfogalma elsősorban az érzékelt és az értékelt téré. A tér észlelt tér, amely az objektív, koordinátarendszerrel megragadható tér szélesebb körben való érthetőségét szavatolja. A „tér” filozófiai fogalmának változásai már igen régen, a 17. században elindultak, mégis a modern kísérleti pszichológiának a filozófiából való kiválásáig kellett várnunk arra, hogy különböző művészettörténeti és -elméleti értekezéseken keresztül az építészeti gondolkodásba is beépüljenek.²⁵ A tér mint érzékelt és nem objektív tér problémája szimbolikus módon a modern művészeti szemléletmódra különösen fogékony, de még a klasszikus, 19. századi képzettség felől érkező Heinrich Wölfflin doktori érteke-

zése révén lépett be az építészetelmélet fősodrába. A 19. századi háttér annak alapvetésből – és még árulkodóbban: címéből²⁶ – is világosan kivehető. Wölfflin a kanti módszertant alkalmazza: széles körben elismerjük, hogy az épületeknek kifejező erejük van, vagyis hogy valamilyen immateriális tulajdonsággal rendelkeznek, annak ellenére, hogy nem tudunk eltekinteni azok anyagszerűségétől. De hogy tettek szert erre a kifejező erőre? Hogyan lehetséges ez? Vagyis: „hogyan lehetnek a tektonikus formák kifejezések?”²⁷ Erre a kérdésre természetesen sokféle válasz adható, amelyek párhuzamosak a tér megragadhatóságának kérdésére adható válaszokkal. Az, hogy a különböző távolságban levő dolgok hogyan járulnak hozzá a világ megismeréséhez, alapvetően szubjektív vagy objektív módon közelíthető meg. Miközben arra is meg kell tudnunk felelni, hogy milyen szubjektív feltételei vannak egy mindenki számára egyformán hozzáférhető tárgynak, azt is meg kell tudnunk válaszolni, hogy hogyan lesz egy *abc* és *123* koordináták által leírható fizikai tér mindenki számára egyformán intim vagy monumentális, felemelő vagy nyomasztó. Ennek a bonyolult összefüggésnek részei a társadalmi feltételek és igények is, vagyis az, hogy egy adott közösség mit vár, és mit fogad el jónak egy adott építőtevékenység eredményéből. A szubjektív feltételek objektív értelmezéséhez sokszor van szükségünk ember alkotta sztenderdekre, amelyek nem tekinthetők egy természettudományos diszciplína belső történetének. Az ember alkotta sztenderdek ráadásul sohasem individuálisak. Mindig több aktor együttes teljesítményei, akik létrehozzák, elismerik, majd pedig fenntartják azokat.

A társadalmi faktor elméleti és gyakorlati szerepét Bleyer már egyetemista korában szilárdan ismerhette. Minden ebből az időből származó dokumentum azt mutatja, hogy az ifjú építész a társadalom és a lakókörnyezet párhuzamos és összefüggő fejlődésének kérdése érdekelt. Már első cikke, amelyet a *Tér és Formának* írt, arról beszél, hogy miként lehet a közönség érdeklődését egy – mai kifejezéssel – *kuratori* kiállításon keresztül felkelteni az épített örökség kultúr-történeti szerepe iránt.²⁸ Ezentúl a *Tér és Formából* még három cikkét ismerjük, amelyeket zürichi periódusában írt. Ezekben az épület külső burkának és belső térérendezésének kialakítását is a társadalmi igényszinthez és a használó közösségek változásaihoz kapcsolja. Az egyik első mestere, Salvisberg munkáját, az ETH új épületeit mutatja be. Ebben rögtön meg is jegyzi, hogy „az épületeknek az új tartalommal harmonizáló külsőre volna szüksége, amely ne akarja a fi-renzei palotákat utánozni, ne akarjon egyebet hirdetni, mint azt, hogy ebben az épületben korszerű keretben komoly fiatalemberek tanulni és dolgozni akarnak”²⁹. Ezzel szemben a reneszánsz „mezbe” bújt hagyományos épületek egy másik kor másfajta társadalmának elkötelezettségeit tükrözik. Erről Bleyernek első kézből származó információ voltak, hiszen az épület szerkezetének és külső burkának különbségéről éppen az ETH központi épületének tervezője és az intézmény egykori oktatója, Gottfried Semper elmélete beszélt jó hatvan évvel korábban, hosszú időre megalapozva a tektonikus és a felöltöztetett épületek egyfajta iskolás különbségét.³⁰

Megfontolandó még egy korábbi cikke is a német építészet korabeli állapotáról, illetve az 1932–33 utáni helyzetről. A Harmadik Birodalom államapparátusa, miközben helyteleníti, sőt kifejezetten gyűlöli a Neue Sachlichkeit és a Bauhaus társadalomszemléletét, annak egyoldalú „bolsevizmusát” kárhoztatja, maga is kettős mércét alkalmaz. Egyrészt támogatja a modern építészet funkcionális és technicizmusát, miközben felettébb arisztokratikus szempontokat

követ. A kiemelt állami intézmények esetében a részben modernista, részben neoklasszikus, tektonikus súlypontú formakultúra elfogadott, a technikai és civilizatorikus igényesség pedig elvárás. Majd ezt ötvözi az olasz fasiszta elittől tanult súlyos expresszív reneszánsz álpompával: „A Schulze-Naumburg-i biedermeier, a göbbelsi »Bauhausstil«, mögötte talán Mies van der Rohe húzódik meg, a Führer klasszicizmusa, Göring renaissance-ja, négy irány, négy felfogás és egyet, a Harmadik Birodalmat fejezi ki.”³¹ Másrészt a vidéki építkezések tekintetében olyannyira spórolt a modern gépészet és infrastruktúra költségein, hogy a szociáldemokrácia egyik fő vívmányaként előállt modern kertvárosi építkezéseket konvertálta jó pár évtizeddel korábbi falusias és legtöbbször Patyomkin-jellegű szükségurbanisztikává: „a mai német telepek építési programja, mint az elpuhultság, a luxus felesleges attribútumait, számúzi a gázt, a csatornázást, [a] fürdőszobát.”³²

Temesvárra való hazaérkezése után Bleyert írásaiban az urbanisztikai fejlődés társadalmi mozgatórugói foglalkoztatták, illetve az érdekelte, hogy a város-szerkezet hogyan tükrözi a benne lakók általános világszemléletét. „Teljesen más típusú város volt az, melyet a független és szabad polgárság épített a kényurak támadásai ellen, és megint más típusú város volt az, amelyet a hódító kényur [sic!] épített a szomszédos városban uralkodó herceg támadásai ellen”, hangzik egy nyilvános előadásáról szóló korabeli beszámolóban.³³

Ugyanekkor, 1936 elején jelent meg utolsó cikke a *Tér és Formában*,³⁴ amely egy lakhatási anomália történetére kitekintve állapítja meg, hogy a lakás különbejáratúsítását szavatoló perisztülionok és átriumok, valamint a primitív építkezés központi tanyaudvara hasonló célt szolgált. A család tagjainak és a végzendő tevékenységeknek átjárhatóságot és áttekinthetőséget biztosító centrális lakótér a későbbi családi házak és polgári lakások halljainak előképe, amely éppen a 19. századi ingatlanspekuláció áldozatául esett. Egy formájában még a régi elrendezést megidéző, de szellőztethetetlen és funkciótlan enfilade-szelet jön létre. Ez a mélyen beépített telkek miatt rendszerint az előtér és egy lakószoba közé ékelődik, miközben csak a lakás hasznos teréből vesz el. Bleyer elmondása szerint az átrium egy valós társadalmi igényt fordított le az építészeti tértervezés nyelvére. Ezzel szemben az ingatlanspekulációs bérházak hallja egy társadalmilag már nem alátámasztott, szociológiailag halott térelemet vitt tovább, amely mind a használó, mint az építő számára jelentés nélküli és zavaros funkciójú volt. Érvelése szerint a hallos kiképzés csak funkcionális alapon tud megmaradni (például egy kertvárosi villa galériázott centrális tereként, amely elosztja a lakószobák közönségét), minden más esetben más helyiséggel összeolvad, és eltűnik.

Mint mondja, „elérkeztünk ahhoz a fejlődési ponthoz, amikor a tervező építész fantáziája a nagyszobát a legkülönbözőbb módon variálhatja és a funkcionálnak megfelelően a térben is lakó és étkező sarkokra oszthatja és az egyszerű négyyszögletű alaprajzot elhagyva, nagyszerű térhatásokkal úgy fejlett térérzésünket, mint a lakószobával szemben támasztott sokféle igényünket kielégítheti. De ezzel elérkeztünk a középosztály lakásának egy olyan fejlődési fokához, amikor a »hall« eltűnik.”³⁵ Itt is, mint a harmincas évek közepétől rendszeresen, Bleyer a tér kialakítására mint egy térpercepció aktus korrelátumára, az észlelés által meghatározott, a látás, a hallás és a tapintás által körülírt sajátos összetett szituációra hivatkozik.

Ezeknek az elméleti hatásoknak és kezdeményeknek a szintézisére vállalkozik Bleyer az első változatában, magyarul 1938-ban közölt, de az 1960-as évek-

re, az életmű mintegy lezárásaként teljes terjedelmében közreadott hosszú értekezése az építészeti tér fogalmáról és annak fejlődéséről.³⁶

Bevezetőjében egyből egy szociologizáló felvetéssel él. Ebben elmondja, hogy a tér fogalmát tárgyaló elméletírók, vagyis az elmúlt kétezer éve filozófusai maguk is koruk társadalmának igényeit tükrözték a tér konceptusának elemzésében: „a tér meghatározásait mindig koruk- és társadalmi felfogásuknak megfelelően találták meg”.³⁷ Érdekes módon a tér természettudományos meghatározását, az objektív térfogalom végtelenségét Bleyer úgy veti el, mint egy nem kellően precíz tudományos tézist, amelyet a mindennapi térhasználat konkrétumainak folytonosan pontosítaniuk kell ahhoz, hogy érthető legyen. Vagyis a 19. század bizonyos objektív igényű térmeghatározásait mindig vissza kell vezetni azokra a társadalmi gyakorlatokra, amelyek a tér használatára vonatkoznak. Ebben Bleyer jellegzetesen modernista: vagyis a 19. századi építészeti hibákat jellegzetesen a 19. századi filozófiai-tudományos elmélet hibáiként értelmezi. Ha az építészeti tér fogalma nem volt kellően koherens, akkor e mögött a filozófiai-természettudományos térfogalom koherenciájának problémáit kell látnunk. Ezzel szemben megfogalmazott alternatívája egyértelműen a téré mint *elsősorban érzékelt* téré, amelyben különböző, társadalmilag determinált folyamatok zajlanak le.

Bleyer kiindulópontja annak ellenére jóval filozofikusabb, mint kortársaié, hogy a térfogalom egy nem „absztrakt” és nem „spekulatív” használatát irányozza elő. A megelőző század és saját korának gyakorlati esztétikáival szemben kiindulópontja már nem az archetipális elemek viszonya (Semper) és is nem is az ipari forma művészi létjogosultságának kérdése (tipizálás vagy kreativitás, Werkbund-vita). Hanem a térfogalom mint olyan és a szubjektív és objektív tér közötti különbség (August Schmarsow) kiaknázhatósága, amelyet ő a svájci szcénában már igen aktív Sigfried Giedion szellemében a lakhatás és a modern élet szükségletei, valamint a változó társadalmi rendszerek tudományos megismerhetőségének tekintetében gondol át. Ezt világosan elmondja szintén a tanulmány bevezetőjében. Azok a terek, amelyeket az ember „a természet alkotásában talál”, és azok is, amelyeket az „építész a rajztábláján kigondol”, olyasvalamik, „amelyeket az ember közvetlenül érzékelhet, letapinthat”.³⁸ Ehhez teszi hozzá nagy horderejű megállapítását, hogy „a tér az ember részére a világmindenség elhatárolása, rögzítése a felmérhetetlen egy részének, a végtelen átváltoztatása végessé, az emberfelettinek emberivé. [...] A tér tehát az a kicsi világ, az a körülöttünk, emberek között levő világ, amelyet magunknak teremtünk, amelyben élünk, szeretünk, dolgozunk és meghalunk. A tér az, ami letapintható, hozzánk tartozó, amit a természettől kicsaltunk.”³⁹ A felvázolt gondolat érdekessége, hogy a megközelítésnek nincs erősen elkötelezett valóságfogalma. Bleyert nem az érdekli, hogy hogyan lehet az objektív valóságot annak szubjektív feltételei szerint rekonstruálni, vagyis nem vesz tudomást a kantiánus ismeretelmélet transzcendentális szemléletéről és így a wölfflini kérdésről sem. Felvetése inkább hasonlít egy filozófiai antropológia egzisztenciális megközelítésére. A valóság az, amit belőle az emberi létezés céljai érdekében igénybe tudunk venni és meg tudunk közelíteni. Vagyis olyan, mintha Bleyer az építészek által oly sokszor idézett Martin Heideggernek az építészek által szinte soha sem idézett munkáját, az 1929-ben szintén a svájci Davosban lezajlott, Ernst Cassirerrel folytatott vita⁴⁰ anyagait vette volna figyelembe álláspontjának kialakításakor.

Az építészeti tér történetének meghatározó mozzanata, amikor „az emberek fokozott térszükségleteik kielégítésére már nem érik be azonos értékű térelemek

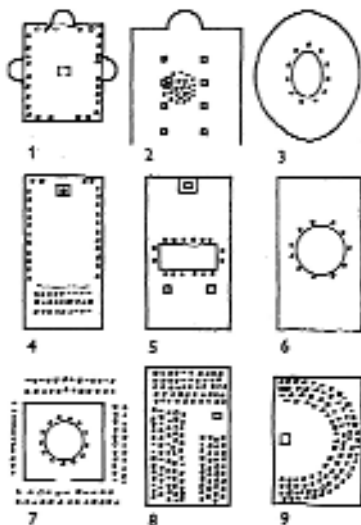
egymás mellé sorakoztatásával, azok megszorzásával”.⁴¹ Ezt a gondolatot Bleyer szinte szó szerint használta már a hall fejlődéséről szóló tanulmányában a hall mint centrális tér eredetének magyarázataként.⁴² Így vezeti fel azt a nagyon nagy ívű, számtalan történeti példával illusztrált gondolatmenetet, amelyben a centrális és a hierarchikus térkialakítás változásait a társadalmi igények és különösen a társadalmi rend változásainak marxista-szociológiai indíttatású fejlődés-történetével kapcsolja össze. Az ősközösség, a rabszolgatartó, a feudális és a kapitalista társadalom igényeit taglalja, de szándékosan nem jut el a 20. századig. Így kerüli el, hogy állást kelljen foglalnia a szocialista rendszer létező formáinak az építészetben dokumentálható működőképessége mellett. A rabszolgatartó és a feudális társadalmi rend közötti határmezsgyén álló császári Róma esetében mutat rá arra a döntő mozzanatra, amely a teljes további fejlődéstörténet mintájául szolgált: „Amikor azonban az uralkodás és alárendelés érzése a társadalom elvévé válik, akkor ez megköveteli térbeli kifejezését. Mindegyik cézár azon igyekszik, hogy a fórumon új tértagok alkotásával emléket állítson, a széjjelszórt térismételgetés helyett itt az új tereket a régiekhez hozzácsatolják. Kialakul egy hierarchikus, csatlakoztatott térsorozat, határozott iránnyal. Ez lett tehát a vitázó filozófusok, a polgári városatyák fórumából nyitott és fedett terek sora. Itt már nincs mit filozofálni, nincs min vitázni, itt engedelmeskedni kell.”⁴³

Az antropológiaiilag is legműködőképesebb, legrugalmasabb, sokféleképpen újrahazsnosítható centrális térstruktúra először kerül kimondott átalakításra. Bleyer narratívájában az építészet története annak illusztrációja, hogy bizonyos helyzetekben hogyan próbáltak visszatérni a rendkívül teljesítőképes centrális tér használatához, más helyzetekben pedig hogyan igyekeztek ezt a teljesítőképeséget a tér hierarchizálása révén megnyirbálni.

Következtetések

■ Bleyer szövegeiben nem a nagyfokú eredetiséget vagy egy korszakos zseni munkáit kell keresnünk. Viszont szerzőnk a modern építészeteóriának a lakhatás és a térhasználat fogalmaira felfűzött fejlődésére olyan rálátással rendelkezett, amelynek nyomán rendkívül megbízhatóan adta át az olvasónak az épülettervezés és az ezek mögött rejlő gondolat koherenciájának szükségességét. Ennél fontosabb vezérelv talán nincs is a modernista építészet alapjainak megértése számára. Ha társadalmi igény, kiszolgált funkció és az ezekhez kapcsolódó, mindig az épület volumenével arányos térészlelés nincsenek egymással összhangban, az épület összképe zavaros lesz. Az így támadt zavarokat csak ideig-óráig odázza el az építettő gazdagságának emléket állító nagyvonalú, de a funkcióval nem arányos térhasználat, a fényűző anyagok sora vagy az öncélú formai virtuozitás. Ezt a cseppet sem elhanyagolható megállapítást pedig nem mindenki tudta Bleyerhez hasonló következetességgel átadni. Ennek a következetességnek a közép-kelet-európai élményanyag és a német, de különösen a svájci iskolázottság egymásra találása nélkül igen kevés esélye lett volna érvényesülni. Az így kifejtett és történetileg is kiválóan alátámasztott alapgondolat revelatív erővel rögzülhet: *az építészeti tér mindig az adott kor társadalmának tere*. Minden épület, amely valami új belátással gazdagít minket egy kor társadalmának működéséről, illetve az ebben rejlő sajátosságokról, érdemes lehet a megőrzésre és a tanulmányozásra. Ha viszont egy lakás vagy egy középület nem az adott kor, hanem egy másik időszak igényeit fogalmazza újra, akkor hiába a jó anyag, a statikai meg-

bízhatóság és a látszólagos pompa. Az épület funkciói tekintetében könnyen haszontalanná, emlékezetileg pedig egyre kiszolgáltatottabbá válik. Az építészet így elveszti lényegi vonásait, és nem nyújt többet, mint amire a vele együttműködő mérnöki vívmányok teljesíteni képesek. Ebben a tekintetben pedig mindaz, amint Bleyer kifejtően vagy kritikailag megfogalmaz, komoly súlya lehet a mai kor ember számára is.

8. dőva. Példák a centrális térigény eseteire. Vázlat

1. A római kúria ülésrendje. — 2. A dominikánus prófétaoktója. — 3. Nagy Frigyes korok asztal társasága, Szaragocsiában. — 4. A regensburgi birodalmi gyűlés. — 5. A Francia Akadémia ülése a XVII. sz.-ban. — 6. A Ryswyk-i békekötés. — 7. Királyválasztás Wala-ban. — 8. A Jakobinus Klub ülése. — 9. A konvent ülésterme

A centrális térkialakítás különböző formái Bleyer rajzán (*Az építészeti tér lényegéről*, 555.). Azok a példák, amelyekben a hagyományos királycsarnok/igazságügyi csarnok struktúrája felülírja a centrális tér kiegyensúlyozott társadalomszerkezeti javaslatait, tulajdonképpen felszámolják a centrális térkialakítás koordináta-rendszerének objektív értékét. Vagyis a centrális tér bizonyos paramétereit szerint centrális marad, de mégsem érzékeljük annak. Ennek klasszikus esete a Német-római Császárság regensburgi birodalmi gyűlése, illetve térberendezésének sematikus képe.

■ JEGYZETEK

1. Hasznos és lényeges információkkal szolgának a következő művek: Joachim Büchner: [Nachruf auf] *Georg Bleyer*. Burgen und Schlösser 1970. II. 77. [Nekrológ Bleyer Györgyről]; *Bleyer, György*. In: *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I. kötet: A-F. Kriterion, Buk., 1981. 156.; Szekernyés János: *Temesvár kövei* 224. *Építész és helytörténet*. Heti Új Szó 2003. augusztus 15. 17.; Uő: *Temesvár kövei* 224. *A románság első katedrális*. Heti Új Szó 2003. augusztus 29. 15.; *Gheorghie („Gyuri”) Bleyer*. In: *Minipedia Iudaică Timișoreană*. https://www.bjt2006.org/Minipedia_Iudaica_Timisoreana_2915.pdf. 14–16.; Getta Neumann: *Destine evreiești la Timișoara. Portretul comunității din perioada interbelică până azi*. Editura Hasefer, Buc., 2014. 2. Bleyer Izsó: *Temesvár-környéki leletekről. Temes-remetei ezüstkincs*. Archaeologiai Értesítő 1906. 4. sz. 363–368. Bleyer Izsó szövege a felfedezés első dokumentumának és gazdag illusztrációs anyagának köszönhetően később is folyamatos hivatkozási alap volt. Bleyer Izsó egyébként részt vett egy mercyfalvi aranylelet feltárásán is, illetve annak bizonyos elemei az ő gyűjteményébe kerültek 1906-ban. Lásd Márton Lajos: *A féregyházi* [értsd: Féregyház, románul: Firiteaz, Temes megye] *őskori aranylelet*. Archaeologiai Értesítő 1907. 1. sz. 57–68. Bleyer össze-

tett szakmai kapcsolatairól lásd újabban: Nicoleta Demian: Avocatul Izidor Bleyer – un colecționar timișorean la Cairo în anul 1906. In: Constantin Bărbulescu et al. (coord.): *Națiuni, naționalism și perspective interetnice în Transilvania. In honorem Sorin Mitu la 60 de ani*. Mega, Cluj-Napoca, 2025. 509–520.

3. Bleyer György: *Gyulafehérvár építészettörténeti mozaikja*. Korunk 1968. 11. sz. 1622. A szerkesztő meg is jegyzi, hogy Bleyer eredeti leleteiről volt szó, amelyet további vizsgálatnak kell majd alávetni.

4. A gyulafehérvári etűdök mellett lásd még: *A brassói várrendszer kialakulása és fejlődése I–V*. Új Idő 1969. január 23. – február 27. A Temesvár-monográfia nem jelent meg nyomtatásban, máig csak kéziratban létezik: *Timișoara. Monografie urbanistică și arhitecturală* (Ms), Muzeul Banatului Timișoara, nr. inv. 8230. Lásd még ennek recepciójához: Mihai Opriș: *Timișoara. Mică monografie urbanistică*. Editura Tehnică, Buc., 1987; illetve: Ciprian Glăvan: *Defortificarea cetății Timișoara*. Analele Bantului, S. N. Arheologie – Istorie XXI. (2013). 421–430. Valamint még: Zuh Deodáth: *Kisebb Bécs, azonos dilemmák*, In: *A legek városa. Temesvár*. A BME Középülettervezési Tanszék 2024. őszi félévi temesvári programjának összefoglaló kiadványa. Bp., 2025. 8–11.

5. Karl Moser (1860–1936) legismertebb munkája, a zürichi Kunsthaus központi épülete (1905–1910) egyértelművé tette a modern térképzés és egy lány nemzeti romantikus esztétika melletti elkötelezettségeit.

6. Ez volt Bleyer első megépült háza Temesváron. Bleyernek hazatérése és Bukaresti munkába állása között csak kevés megvalósult terve volt. A két említett mellett még egy házat tervezett, Német Ferenc társasvilláját a Béga-csatorna partjának egyik sétányára. Méliusz saját házáról több helyen is ír, ezek közül kiemelkedik: *Sors és jelkép*. Avagy egy erdélyi utazás regénye ezerkilencszáznegyvenháromban, tizenkét fejezetben elbeszélve. Második, javított kiadás. Kriterion, Buk., 1973. 13–14. Lásd még: Szekernyés János: *Temesvár kövei, 480. Székelykapu az Ofcea utcában*. Heti Új Szó 2013. augusztus 16. 20.; illetve: *Uó: Temesvár kövei 690. Modernségbe oltott hagyomány*. Heti Új Szó 2021. október 7.

7. Matrikel zum Studium an der ETH Zürich. Georg Bleyer geb[oren] an den 12. 01. 1907. [A jelenlegi tudásunk szerint téves adat. Bleyer az év január 21-én született]. Jelzet: EZ-REK1/1/21602. A dokumentum szerint Bleyer 1933 októberében nyert felvételt, és 1935 márciusában szerzett abszolutóriumot. Vagyis a diploma megszerzésére néhány hónappal később kerülhetett sor.

8. Temesvári Hírlap 1935. szeptember 1. 10.

9. Ráadásul Bleyer rendszeresen írt a *Temesvári Hírlap*nak diákkorában. A *Temesvári Hírlap* azonban hasonlóan követte még az első világháború előtt a lapnak szinten író Hauser Arnold művészettörténész-művészeteoretikus budapesti karrierjének alakulását.

10. Temesvári Hírlap 1936. július 2. 7. A beszámoló szerint az oklevél elismertetése többféle akadályba is ütközött. Végül Bleyer beiratkozott a Bukaresti Építészeti Akadémiára, ahol már az első hónapokban feltűnése keltett a helyzetéhez képest kirívó tudásával. Tanárai ajánlására végül a diploma elismertetése néhány héten belül megtörtént.

11. A 499. számú engedélyt Bukarest, Brezoianu u. 1. szám alatti lakcímrre állította ki a Román Oktatási, Kultusz- és Művészeti Minisztérium. Vö. Monitorul Oficial nr. 252/1936. október 29. 18.

12. Temesvári Hírlap 1937. december 12. 11.

13. Az *építészeti tér*. Korunk 1938. 7–8. sz. 597–603.

14. Az építészeti tér lényegéről, Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1968. 3–4. sz. 525–556.

15. Lásd még: *A művészet fegyver!* [interjú Wolf Friedrich színműróval]. Temesvári Hírlap 1930. december 28. 4.

16. Temesvári Hírlap 1930. november 5. 8.

17. Szabad fordításban: „a pénz Svájcban van”. Az itt idézett vicc kihasználja, hogy a hasonló alakú német „kapitólium” (s Kapitol) és „tőke” (s Kapital) szavak, neologizmusok lévén, egyaránt semleges neműek.

18. *Védjük meg a város régi szépségeit?* Temesvári Hírlap 1934. május 20. 4.

19. Uo.

20. *Felelőtlenség és hozzánemértés. Műemlékek pusztulása és stílustalan „városszépítés” Temesváron*. Előre [Romániai Magyar Szó] 1956. október 6. 2.

21. Tervező: Josef Kramer, szobrász: Josef Max. 1936 óta a Lippai úti köztemetőben. Az emlékművel kapcsolatban szinte ugyanaz hangzik el a húsz évvel korábbi cikkben: „A város közepén a Bach-szellem állított egy gótikus emlékművet. A szellem elhalványult, nincs többé, az emlékmű itt van, szép, beletartozik a város képébe, amióta az akácfákat kivágták, kitűnően hat.” Temesvári Hírlap 1934. május 20.

22. Lásd *Felelőtlenség és hozzánemértés*.
23. Temesvári Hírlap 1934. június 26. 4.
24. Uo.
25. A teljes problémáról nagyon hasznos áttekintést nyújt: Morvánszky Ákos – M. Gyöngy Katalin (szerk.): *A tér. Kritikai antológia*. Terc, Bp., 2007.
26. Heinrich Wölfflin: *Prolegomena zu einer Psychologie der Architektur*. Inaugural-Dissertation der hohen philosophischen Fakultät der Universität München. Dr. C. Wolf & Sohn, München, 1886. Egyértelmű utalás Immanuel Kant: *Prolegomena minden leendő metafizikához, mely tudomány kíván lenni* [1783] című művére. Magyarul: Atlantisz, Bp., 1999.
27. Wölfflin: *Prolegomena...* 2., illetve vesd még össze 1. Ezek szerint nem lehet vitatkozni az a ténnyel, hogy az építészet bizonyos tartalmakat ki is fejez, azon túl, hogy biztosítja a gyakorlati funkciók kiszolgálását. Hasonló módszertant alkalmazott *Heidelbergi esztétikájában* (1914) Lukács György is, aki szerint a műalkotások létezése tény. Arra kell minél pontosabb választ adni, hogy *hogyan lehetségesek*.
28. *Budapest fürdőváros a zürichi fürdőkiállításán*. *Tér és Forma* 1935. 9. sz. 267.
29. A zürichi egyetem új építkezése. Tervező: Otto Salvisberg, munkatárs Max Meier, statikus Dipl. Ing. P. E. Soutter. *Tér és Forma* 1934. 11. sz. 324.
30. Karl Friedrich Schinkel tektonikus és Gottfried Semper felöltöztetett épületekről szóló elméleti kétségtelenül dichotomikus teóriákká jegecesedtek a 19. században. A Semper–Schinkel-ellenétet ellenben nem kell feltétlenül véresen komolyan venni. Semper igazi vitapartner ebből a kérdésből nem annyira Schinkel, mint Karl Bötticher görög építészetszemlélete volt. Semper szembeszállt azzal a gondolattal, hogy a görög templom tektonikája és a dór oszloprend kialakulása előzmények nélküli lett volna. Bötticher kétségtelenül Schinkel-tanítvány volt a statikai-szerkezeti alapok fontosságának hangsúlyozásában, de ugyanúgy megkülönböztette a művészeti formát és a szerkezeti (törzs-) formát, mint ahogyan annak kapcsolódásaira is rámutatott. Schinkel levelét, amelyben a polikrómiáról szóló első, 1836-os szövegét méltatja, Semper még ravaszul közölte is a *Der Stilben* (*Der Stil* I. Band: Textile Kunst. Második kiadás. Friedrich Bruckmann, München, 1878. 489.) annak érdekében, hogy hangsúlyozza: a tektonika hagyományos szószólója is úgy tekintett az épületek külső festésére, mint amely érthetőbbé teszi az adott épületek keletkezését, és jobban láttatja a görög építészet történeti jelentőségét, megtermékenyítő hatását a kortársak számára. Lásd még ehhez: Wolfgang Herrmann: *Gottfried Semper. In Search of Architecture*. MIT Press, Cambridge MA–London, 1984. 139. sk. Ennek ellenére nagyon sok hívet szerzett magának az a fajta technicizmus, amely az új anyagok statikai tulajdonságai révén vélte meghaladhatónak a görög–gótikus dichotómiát, és gazdagíthatónak az építészeti formák tárházát. Eközben a felöltöztetett szerkezetekben (némi joggal, de semmiféleképpen nem kizárólagosan) sokan a historizmus problémáinak egyik forrását látták.
31. *A német építészeti válsága*. *Tér és Forma* 1934. 10. sz. 301.
32. Uo. 302.
33. Temesvári Hírlap 1936. január 19. 6. Az előadás január 16-án csütörtökön este zajlott a Lloyd Klubban *Új város, új építészeti* címmel. Lásd: Temesvári Hírlap 1936. január 12. 3.
34. *A hall fejlődése*. *Tér és Forma* 1936. 2. sz. 43–46.
35. Uo. 46.
36. Eredetileg németül íródott, *Das Wesen des architektonischen Raumes* címen. Rövidített magyar változatában éppen a *Korunkban*, az idézett helyen. Az eredeti kézirat hiányában és egy monografikus munkára való kitekintéssel itt még adósk vagyunk egy összehasonlító elemzéssel.
37. *Az építészeti tér lényegéről*. 525.
38. Uo.
39. Uo. 525–526.
40. A *II. Davoser Hochschulkurs* alatt, 1929. március 17. és 26. között elhangzott vitairatokban (egymásra válaszoló előadásokban) Heidegger és Cassirer a „Mi az ember?” felvilágosodás korabeli kérdésének aktualitását tárgyalták. Heidegger tétele, miszerint Immanuel Kant művei nem ismeretelméletük, hanem az ezek mögött kibontakozó filozófiai antropológiai szemlélet miatt lényegesek, a 20. századi filozófiában jelentős visszhangra talált. Magyarul ehhez lásd: Martin Heidegger: *Kant és a metafizika problémája*. Osiris, Bp., 2000.
41. Uo. 532.
42. *A hall fejlődése*. 43.
43. *Az építészeti tér lényegéről*. 540.